
MANJAK RESTAURATORA?

ŽELIMIR LASZLO □ Zagreb

U siječnju 2017. godine dobih poziv sa sljedećim sadržajem: *Umjetnička akademija u Osijeku i Muzej Slavonije organiziraju okrugli stol pod nazivom "Nedostaje li u Hrvatskoj školovanih konzervatora-restauratora?"*. Odgovor na pitanje je lako predvidjeti, a glasi: Hrvatskoj strašno nedostaju restauratori.¹ No, još je zanimljivije pitanje: o čemu ovisi potreban broj restauratora? Jedan od važnih činitelja koji uvjetuju odgovor jest broj predmeta.²

Zub vremena radi svoje i neminovno je da predmeti vremenom propadaju. Ako ih imamo mnogo onda nam treba i mnogo restauratora. Već prema tom kriteriju lako predvidjeti trajnu potrebu za velikim brojem kvalitetnih restauratora.³ Postoji još jedan vrlo važan čimbenik o kojem ovisi buduća potreba za restauratorskim intervencijama - preventivna zaštita.

Što je bolja preventivna zaštita to će biti manja potreba za intervencijama na predmetima, i obrnuto, što je slabija preventiva to će predmeti brže propadati i potreba za restauratorima će se povećavati.

Da bismo procijenili koliko nam je restauratora u budućnosti potrebno, trebali bismo znati što kanimo poduzimati u preventivnoj zaštiti (konzervaciji).⁴

Što je preventivna zaštita?

Navest ću definiciju ICOM-CC-a.

Preventivna konzervacija su sve mjere i akcije kojima je cilj izbjegavanje i umanjenje budućih šteta ili gubitaka (podrazumijeva se kulturnih dobara; nap.a.). Primjeri preventivne konzervacije jesu odgovarajuće mjere i poslovi dokumentiranja, pohrane, rukovanja (...) upravljanje okolišem (svjetlost, vlaga, onečišćenje...), planiranja za slučaj nesreća, edukacija osoblja⁵ (...).

The Getty Conservation Institute preventivnu zaštitu opisuje ovako: *Preventivna konzervacija može se definirati kao skup mjera kojima se sprečavaju ili smanjuju štete. Usredotočena je na zbirke, a ne na pojedinačne predmete (...). Rukovanje, pohrana i upravljanje zbirkama (uključujući planiranje u slučaju nesreća), kritični su elementi metodologije preventivne zaštite⁶ (...).*

Jednostavno rečeno preventivna zaštita je skup mjera i postupaka kojima unaprijed nastojimo spriječiti ili barem umanjiti prirodno ili ljudskom aktivnošću uzrokovano propadanje kulturne baštine.⁷

Tako sad otprilike znamo o čemu govorimo. Europski stručnjaci uvjereni su u to da je *preventivna konzervacija temelj svake europske politike očuvanja baštine*.⁸

Tko se sve od stručnjaka treba baviti preventivnom zaštitom kulturnih dobara?

Prije negoli odgovorim na ovo pitanje dopustite mi digresije koje će pomoći da shvatimo problem i onda odgovorimo na pitanje.

Godine 2012. u Muzejski dokumentacijski centar primljena je pripravnica, povjesničarka umjetnosti na mjesto konzervatora pripravnika. Kada je ustanova upitala Ministarstvo kulture o mogućnosti njezina polaganja stručnog ispita za konzervatora stigao je službeni odgovor za koji sam (očito pogrešno) mislio da nije moguć. (Molim čitatelje da mi oprostite sljedećih nekoliko dosadnih i birokratskih rečenica koje su, nažalost, nužne da bi se razumjela tema o kojoj pišem.)

Službeni dopis počinje ovako: *Na vaš upit o pravu polaganja stručnog ispita ... očitujemo se kako slijedi*.⁹ U zadnjem pasusu dopisa piše: (...) *pripravnica (...) nema pravo polaganja stručnog ispita za konzervatora prema Pravilniku o stručnim zvanjima u konzervatorsko-restauratorskoj djelatnosti (...).*

U redu što je u tom odgovoru problematično? Pa problematično je to što iz njega proizlazi da nijedna ustanova osim odabranih (to su Ministarstvo kulture RH, Hrvatski restauratorski zavod i tvrtke s licencijom za obavljanje poslova na kulturnim dobrima) ne može zaposliti konzervatora.

Bilo bi normalno misliti kako je dobro da u muzejima, galerijama, arhivima i knjižnicama, dakle u baštinskim ustanovama, bude što više konzervatora. Ako se konzervatori bave zaštitom kulturnih dobara, logično je da bi oni trebali biti dobrodošli u svim baštinskim ustanovama. U tvrtkama s licencijom konzervatori su vrlo malobrojni, ako ih uopće ima, a u Hrvatskom restauratorskom zavodu su oni manjina jer u njemu, što je normalno, prevladavaju restauratori. Osim tih desetak, petnaestak konzervatora svi ostali rade u Ministarstvu kulture i to u Sektoru za zaštitu kulturne

IM 47, 2016.
ZAŠTITA
PROTECTION

1 Služiti ću se starim, tradicionalnim, uvriježenim nazivljem i kojim se stručnjaci kolokvijalno najčešće koriste: restaurator i konzervator. Razlika između tih struka može se, dosta dobro i funkcionalno, opisati činjenicom da se obje struke bave zaštitom kulturnih dobara, ali restaurator pri zaštiti zadire u materijal kulturnog dobra dok to konzervator ne smije činiti - on se bavi svim drugim oblicima zaštite.

2 Ovdje se misli na pokretna kulturna dobra tj. zbirke u muzejima i one izvan muzeja, u zbirkama vjerskih zajednica, u crkvenim inventarima, zbirkama kolekcionara, a ne na nepokretna kulturna koja također trebaju svoje konzervatore i restauratore.

3 Prema definiciji svi bi restauratori morali biti visoko školovani. Taj zahtjev proističe i iz propisa koji reguliraju ovo područje tako da je u nazivu okruglog stola ono „školovani“ nepotrebno, iako mi je potpuno jasno zašto se želi istaknuti školovanje. Na terenu nije rijetkost da kulturna dobra „popravljaju“ nekvalificirane, neškolovane osobe koje se često predstavljaju kao restauratori. Oni nanose veliku štetu umjetninama a posebno inventarima naših crkava.

4 U Hrvatskoj se uvriježila sintagma *preventivna zaštita*, ali se katkad, istina rijetko, upotrebljava i sintagma *preventivna konzervacija*. Značenja nisu posve identična ali te razlike nisu ovdje od velikog značenja. U svijetu je obrnuto, prevladava sintagma *preventive conservation dok se preventivne protection ili care upotrebljava nešto rjeđe*.

5 ICOM-CC = International Council of Museum – Committee for Conservation. Tekstovi koje navodim u slobodnom prijevodu u izvorniku glase: *Preventive conservation* - all measures and actions aimed at avoiding and minimizing future deterioration or loss.

Examples of preventive conservation are appropriate measures and actions for registration, storage, handling, packing and transportation, security, environmental management (light, humidity, pollution and pest control), emergency planning, education of staff, public awareness, legal compliance.

(vidi: URL: <http://www.icom-cc.org/2.4.2/about/terminology-for-conservation/>)

6 Tekst je slobodno preveden. U originalu glasi: *Preventive conservation can be defined as any measure that prevents damage or reduces the potential for it. It focuses on collections rather than individual objects, nontreatment rather than treatment. In practical terms, the handling, storage, and management of collections (including emergency planning) are critical elements in a preventive conservation methodology.* (vidi http://www.getty.edu/conservation/publications_resources/newsletters/7_1/preventive.html).

7 Tim sam se opisom koristio sam u svojim radovima i predavanjima.

8 Citirano iz članka *Prema europskoj strategiji preventivne konzervacije*; *Informatica Museologica* 32 (1-2) 2001., Zagreb, 2001., str. 146.

Tekst koji je objavljen u *Informatici Museologica* usvojen je na sastanku europskih stručnjaka u Vantaa-i (Finska) koji je održan 21. – 22. listopada 2000.

9 Dopis Ministarstva kulture Muzejskom dokumentacijskom centru, Klasa: 133-02/12-01/0289; Urbroj 532-10/1-12-02; Zagreb, 13. prosinca 2012.

(Želimir Laszlo je u tom razdoblju bio zaposlen kao konzervator savjetnik u Muzejskom dokumentacijskom centru pa je imao uvid u dokumentaciju na koju se u prilogu referira. (op.ur.))

10 Pravilnik o stručnim zvanjima u konzervatorsko-restauratorskoj djelatnosti te uvjetima i načinu njihova stjecanja (NN 59/09, 117/12)

11 Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, čl. 10.

Vidi Narodne novine: (NN 69/99, NN 151/03; NN157/03 Ispravak, NN 87/09, NN 88/10, NN 61/11, NN 25/12, NN 136/12, NN 157/13, NN 152/14)

12 Isto, čl. 59.

13 Isto, čl. 77.

14 Ministarstvo kulture, *Pravilnik o stručnim i tehničkim standardima za određivanje vrste muzeja, za njihov rad, te za smještaj muzejske građe i muzejske dokumentacije*, čl. 27. (NN 30/06)

baštine, koji obuhvaća i Konzervatorske odjele u županijama. Birokratskom logikom konzervatorom se može postati (uz neznatne iznimke koje sam spomenuo) gotovo isključivo i samo u Ministarstvu kulture. Ta je uzurpacija dobro vidljiva i po tretiranju konzervatorskih zvanja. Prema Pravilniku o stručnim zvanjima u konzervatorsko-restauratorskoj djelatnosti te uvjetima i načinu njihova stjecanja...¹⁰, najviše je zvanje *konzervator savjetnik*. Ali u Ministarstvu, unatoč Pravilniku, postoje i *viši konzervatori savjetnici*. Nitko drugi to ne može postati osim zaposlenika Ministarstva.

Već ta "sitnica" pokazuje da tu nešto ne valja. Stoga ne čudi što se pripravnicima u nekim drugim baštinskim ustanovama ne odobrava da u budućnosti postanu konzervatori tj. da polože stručni ispit. Ne čudi, ali je izvan pameti. Zašto budući konzervator ne bi svoj pripravnički staž obavio u muzeju ili arhivu? Zar ondje nema konzervatorskih poslova? Možda je sve to zato da bi Ministarstvo kulture pod svoju kontrolu stavi konzervatorske poslove koji su dvostruko kompliciraniji, zahtjevniji, stručniji od sličnih baštinskih poslova koje rade muzealci, arhivisti ili knjižničari. To zaključujem zbog činjenice da pripravnički staž za konzervatora traje dvije godine, a za ostale samo godinu dana.

U dopisu se tvrdi da preventivna zaštita nije konzervatorski posao, i to doslovce ovim riječima: (...) *upozoravamo da je preventivna zaštita dio prakse restauratorske djelatnosti, te ju ne provode konzervatori* (sic). Nije mi nikako jasno kako netko u službenom dopisu u ime Ministarstva može napisati tako očitu neistinu. To je zapravo skandalozno. U potpisu je, da to ne zaboravim, ime tadašnjega (2012.) zamjenika ministrice, prof. Berislava Šipušića.

Otada nema znakova da je Ministarstvo kulture (koliko znam) promijenilo mišljenje.

Uz dužno poštovanje Ministarstva kulture uvjeravam vas dragi čitatelji, da gospodin zamjenik i Ministarstvo kulture nisu u pravu.

Konzervatori se itekako bave preventivnom zaštitom! I ne samo to, nego im je jedna od najvažnijih, ako ne i najvažnija. Da bih potkrijepio svoje tvrdnje, navest ću nekoliko primjera. U Zakonu o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara (dalje Zakon) spominje se Rješenje o preventivnoj zaštiti. *Rješenje o preventivnoj zaštiti donosi nadležno tijelo prema mjestu gdje se dobro nalazi.*¹¹ Nadležno tijelo na nekom terenu je Konzervatorski odjel. Konzervatori su ti koji sastavljaju i obrazlažu Rješenje o preventivnoj zaštiti. Ono pak preventivno pod zaštitu Zakona stavlja neke predmete, zgrade, lokalitete itd. za koje konzervatori procijene da imaju svojstva kulturnog dobra, ali još nisu registrirani kao kulturno dobro. U konzervatorskim odjelima, dakle u nadležnim tijelima, nema restauratora - ondje su sve sami konzervatori. Kako onda konzervatori ne provode preventivnu zaštitu?

U Zakonu stoji: *Za pokretna kulturna dobra nadležno tijelo utvrđuje sustav mjera zaštite koji sadrži opće i posebne uvjete za očuvanje, održavanje i namjenu pokretnoga kulturnog dobra.*¹² Zar sustav mjera zaštite ne podrazumijeva i preventivnu zaštitu? Zar kontrola namjene nije preventivna mjera kako se kulturnom dobru pogrešnom namjenom ne bi štetilo? Zar očuvanje ne podrazumijeva, opremu, mikroklimu, zaštitu od zračenja i još mnoge postupke tipične za preventivnu zaštitu?

Zakon dalje propisuje: (...) *Muzeji i galerije, restauratorske ustanove, arhivi i knjižnice obavljaju poslove na zaštiti i očuvanju kulturnih dobara u okviru svoje djelatnosti u skladu sa zakonom*¹³. Dio poslova na zaštiti kulturnih dobara, zapravo najvažniji dio, odnosi se na preventivnu zaštitu. Posve je normalno da se muzeji bave preventivnom zaštitom svojih kulturnih dobara bez obzira na to imaju li restauratore u svom sastavu ili ne.

To je prednost preventivne zaštite. Ona nikada ne zadire u tvar, u materijal kulturnog dobra, kao što to čine restauratori. To je ujedno granica koja razdvaja (ili točnije spaja) preventivnu i kurativnu zaštitu ili preventivnu zaštitu i restauratorstvo. Zato su na primjenu mjera preventivne zaštite (najbolje nakon dodatne edukacije, jer su za nju potrebna neka nova znanja) pozvani svi koji dolaze u doticaj s kulturnim dobrima: kustosi, konzervatori, restauratori, arhivisti, knjižničari, privatni kolekcionari, svećenici...pa i upravitelji (ravnatelji, pročelnici) muzeja, arhiva, knjižnica, konzervatorskih odjela, a ne samo kako se misli u Ministarstvu, restauratori.

Prema Pravilniku, koji se komplicirano zove *Pravilnik o stručnim i tehničkim standardima za određivanje vrste muzeja, za njihov rad, te za smještaj muzejske građe i muzejske dokumentacije* i koji zato kolokvijalno zovemo *Pravilnik o standardima*, muzeji su obvezni provoditi preventivnu zaštitu muzejske građe i muzejske dokumentacije: *Preventivna zaštita obuhvaća osiguranje primjerenih mikroklimatskih uvjeta (temperature i relativne vlažnosti zraka), svjetlosnih uvjeta (zračenja), uništavanja nametnika, kontrolu ljudi (osoblja i korisnika), prevenciju djelovanja štetnih tvari i ostale preventivne postupke. Preventivna i druga zaštita provodi se u čuvaonicama, izložbenim prostorima, radionicama, knjižnicama, arhivima i u transportu.*¹⁴

Većina muzeja nema restauratore pa stoga ne mogu samo oni provoditi preventivnu zaštitu. Stavovi u pismu proturječe i konzervatorskoj praksi.

Što rade hidroarhelozisti kad stavljaju zaštitne mreže na nalazišta u podmorju? Preventivno zaštićuju.

Što se radi u sada već višedesetljetnoj praksi prvo Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture a potom u Ministarstvu kulture koji je kao Moloh progutao Zavod (na štetu struke, a u korist birokracije), u programu ugradnje dojavnih protuprovalnih i protupožarnih sustava u muzeje, crkve i crkvene zbirke? Pa naravno provode se mjere preventivne zaštite i to u ovom slučaju na veliku korist očuvanja kulturnih dobara.

Što je otvaranje čuvaonice u Ludbregu za crkvene tekstilne predmete koje vlasnici odbacuju – hvalevrijedna inicijativa potekla iz Ministarstva kulture, ako nije preventivno zaštićivanje?

Nema potrebe nabrajati dalje. Svaki konzervator treba pomoći svim vlasnicima kulturnih dobara u nastojanju da se primjene mjere preventivne zaštite: da se osiguraju čuvaonice, zaštite predmeti od zračenja (svjetla), loše mikroklimе, kisele okoline, krađa, požara itd.

To mu je dužnost i poslanje. Čak je i dokumentiranje (kako to navodi ICOM-CC)¹⁵ dobrim dijelom preventivna zaštita. Rade se inventari crkava kako bi se znalo čega i koliko ima i kako bi se ta dobra moglo zaštititi, ali i vratiti u slučaju krađe. Istu ulogu ima dokumentacija u muzejima.

ICCROM (International Centre for Conservation in Rome) objavio je knjigu *Teamwork for Preventive Conservation*. Tamo je navedena maksima koja u slobodnom prijevodu glasi: *Preventivna se konzervacija više ne smatra restauratorskom opsesijom nego profesionalnom dužnošću svih*.¹⁶

Valja nam konstatirati da postoji ogromna provalija između onoga što naše Ministarstvo misli i svjetske (i naše) konzervatorske teorije i prakse. A imamo mnogo onih koji bi trebali nešto znati o preventivnoj zaštiti pa ponešto u vezi s tim i poduzimati: od pomoćnika ministra zaduženoga za kulturna dobra, Službe za muzejsko-galerijsku i likovnu djelatnost, Hrvatskog vijeća za kulturna dobra, Hrvatskog muzejskog vijeća, Uprave za zaštitu kulturne baštine (sve tijela Ministarstva kulture).

Ne treba zaboraviti niti Muzejski dokumentacijski centar koji se više ne bavi tim poslovima. No nitko ništa ne protestira zbog tog kobnog zapostavljanja preventivne zaštite.

Što se o ignorantima koji "drmajū" konzervatorskom i muzejskom strukom može reći osim *Ignosce illis, quia nesciunt quid faciunt*¹⁷?

No preventivna se zaštita nasreću, barem donekle, provodi u konzervatorskim odjelima i muzejima, kako u kojoj ustanovi - negdje više, negdje manje, a ponegdje se uopće ne provodi. To, naravno, nije dovoljno. Razvijene zemlje preventivnoj zaštiti pridaju punu pozornost. Kanađani imaju (CCI) Canadian Conservation Institute koji se temeljito bavi preventivnom zaštitom i svjetski je autoritet za to područje. Njome se bave ugledne i važne znanstvene ustanove kao što su Getty Conservation Institute ili Smithsonian Institution.

Sve europske zemlje imaju poneki važan nacionalni program preventivne zaštite, samo se mi zatvaramo i mislimo da sve mogu riješiti samo restauratori. Usput, dugoročno gledano preventiva je najekonomičniji oblik zaštite kulturnih dobara, a restauriranje najskuplji.

Osim kulturnoga, upravo to je vrlo važan razlog zbog kojeg razvijene zemlje posao preventivne zaštite podržavaju, financiraju i potiču s državne razine.

Zanemarivanje preventivne zaštite i shvaćanje kako je ona isključivo posao restauratora osobito je opasno i štetno. Time se sudbina fizičkog opstanka kulturnih dobara prepušta restauratorima. Ako bismo cjelokupnu brigu o preventivnoj zaštiti prepustili samo restauratorima, to bi bilo tragično. Oni taj posao ne mogu obaviti. Trebalo bi ih biti na tisuće. Kao i svim ostalima, i njima su za dobru primjenu preventivne zaštite potrebna nova znanja. Na studijima restauratorstva o tome se malo uči, a o mjerama protupožarne i protupožarne zaštite ili o poželjnom rasporedu prostorija u nekom muzeju, gdje imati čuvaonice, gdje izložbe itd. ne uči uopće.

No, istina je i to da u preventivnoj zaštiti trebaju sudjelovati i restauratori, baš kao i svi drugi stručnjaci i baš kao i konzervatori. Ali ni to nije dovoljno - potreban je multidisciplinarni pristup. Trebaju nam mnogi stručnjaci – kemičari, biolozi, seizmolozi, kriminalisti ...

Ono što nam se upravo događa u muzejima i s pokretnim kulturnim dobrima diljem zemlje (posebno u crkvenim inventarima i zbirkama) jest da nam zbog nedovoljne primjene mjera preventivne zaštite predmeti propadaju. Najprije dopuštamo da nastupi šteta, a onda zovemo restauratore. To je najlošija, na dugi rok najskuplja i diletantska politika čuvanja kulturne baštine.

Velik dio svog profesionalnog bavljenja konzervatorskim poslovima posvetio sam populariziranju i provođenju preventivne zaštite. Ako je suditi po izjavi s prezentacije na kojoj se govorilo o projektu *Revitalizacija muzeja i muzejske baštine*, posve uzalud.

Ona, kako je prenosi Culturenet glasi: *Pročelnici Ivica Lovrić i Jelena Ricov (...) su najavili neke nove korake (...) poput stavljanja u funkciju industrijskih građevina u predgrađu Zagreba u svrhu skladištenja i odlaganja muzejskih eksponata i građe*.¹⁸

Hm, eksponate ne treba "skladištiti" jer su oni na izložbama. Ako ih "odložimo" više nisu eksponati. No ostavimo se cjepidlačenja. Dugo smo se kolega restaurator Denis Vokić i ja trudili oko toga da umjesto skladišta, odlagališta i deponija, tj. skladištenja, odlaganja i deponiranja pokretnih kulturnih dobara (dakle i muzejskih predmeta) uvede

15 vidi bilješku 5

16 Putt, N. i Slade, S. *Teamwork for Preventive Conservation*, može se konzultirati na adresi: http://www.iccrom.org/pdf/ICCROM_01_Teamwork_en.pdf.

17 Oprostite im, jer ne znaju što čine.

18 <http://www.culturenet.br/default.aspx?id=74648>

termin čuvaonica. U njoj se predmeti čuvaju ili, kako bismo riječima preventivne zaštite rekli: u njima se odvija proces čuvanja, stalnog kontroliranja mikrokline i njeno reguliranje, stalne kontrole okoline (da nam predmeti na dođu u doticaj s kiselim materijalima) i još mnogo drugih poslova koji su nužni da čuvanjem uspijemo očuvati predmete za generacije koje dolaze.

Termin čuvaonica ušao je i u propise, ali šta to vrijedi kad ni muzealci¹⁹ ni vlastodršci razliku između čuvanja i odlaganja ne vide.

Ne znam da li je na skupu "Nedostaje li u Hrvatskoj školovanih konzervatora-restauratora?" u Osijeku bilo riječi o preventivnoj zaštiti, ali kolegama restauratorima s velikom sigurnošću mogu poručiti: s obzirom na to što poduzimamo s preventivnom zaštitom posve je sigurno da u budućnosti neće biti dovoljno restauratora pa makar se oni brojili u tisućama.

Za razliku od razvijenih europskih zemalja, zanemarivanjem preventivne zaštite broj naših ugroženih i oštećenih kulturnih dobara bit će sve veći i veći. Nema tog broja restauratora koji to može sanirati. Važno je znati i to da se svakim restauratorskim zahvatom smanjuje autentičnost i originalnost kulturnog dobra.

Zato je zanemarivanje preventivne baštine doista štetno. I na kraju, tek toliko da se podsjetimo, pogledajmo što o preventivnoj zaštiti kažu europski stručnjaci:

Preventivna konzervacija je temelj svake strategije očuvanja, djelotvorno i ekonomično sredstvo da se očuva integritet zaštite, koje smanjuje potrebu za dodatnim zahvatima na pojedinačnim predmetima²⁰. Naravno, trebaju nam restauratori i uvijek će nam trebati, ali nam isto tako treba preventivna zaštita te nastojanje da se njome smanji potreba za restauratorima, a istodobno bolje očuva izvorni oblik i originalnost predmeta kulturne baštine.

Primljeno: 7. veljače 2017.

IS THERE A SHORTAGE OF RESTORERS?

The starting point for the paper is the question posed at the seminar "Is there a shortage in Croatia of trained conservators-restorers?" held in Osijek, in a discussion about the number of conservators-restorers needed in the country. The proposition maintained is that the estimation of the number of conservators-restorers needed depends a great deal on how the preventive conservation of cultural properties is intended to be conducted.

The paper describes the content of preventive conservation and defines what it should comprehend. Quoted are the definitions of preventive conservation of ICOM-CC, the Getty Conservation Institute, and the short descriptive definition that is used in Croatia. It is mentioned that preventive conservation is recognised as the foundation of every European heritage preservation policy.

The Croatian cultural bureaucracy has completely abandoned this crucially important form of conservation to the conservators-restorers discipline. But it is patent that conservators-restorers cannot themselves carry out preventive conservation if other entities, such as conservators-art historians, conservators- architects, curators and others, are excluded from this important matter. This stance of the Ministry of Culture might only exacerbate damage to cultural properties, for those who should primarily be dealing with it will not be so doing.

In conclusion, it is stated ironically that if nothing is changed, it will be easy to give an answer to the question raised at the Osijek seminar: there will never be enough conservators-restorers, even if there are thousands of them.

¹⁹ Prezentaciji su prema pisanju Culturenet-a prisustvovali predstavnici Hrvatskog prirodoslovnog muzeja, Etnografskog muzeja, Tehničkog muzeja i Muzeja za umjetnost i obrt te predstavnici Gradskog ureda za obrazovanje, kulturu i sport i Gradskog ureda za programe i projekte Europske unije.

²⁰ Citirano iz članka *Prema europskoj strategiji preventivne konzervacije*; Informatica Museologica 32 (1-2) 2001., Zagreb, 2001., str. 146.